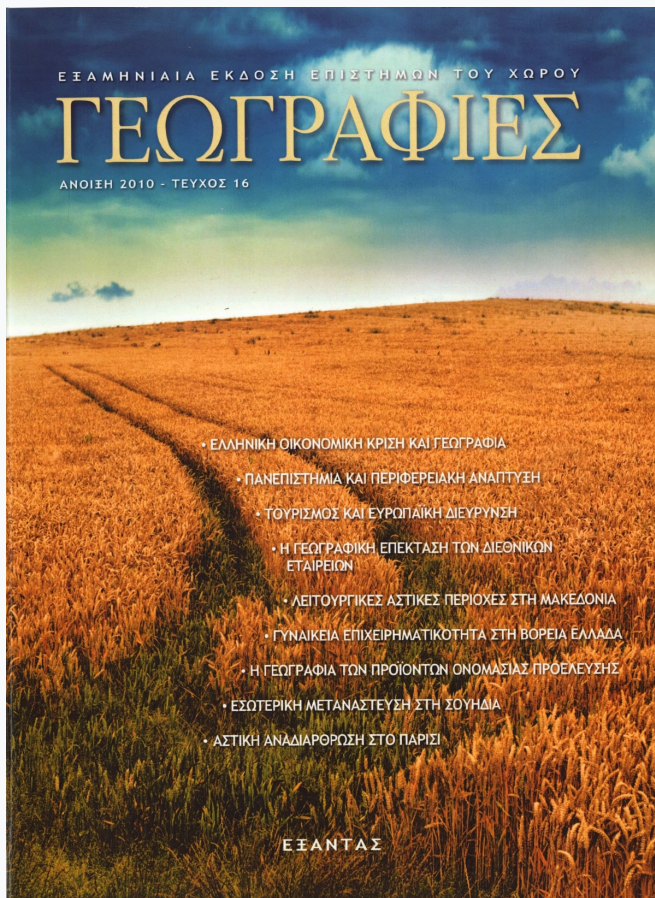

Γεωγραφίες

Αρ. 16 (2010)

Γεωγραφίες, Τεύχος 16, 2010

ΓΕΩΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΕΣ

Κωστής Χατζημιχάλης

16 ΤΕΥΧΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΩΝ ΜΕ ΤΟΝ ΕΞΑΝΤΑ, ΝΕΟ ΞΕΚΙΝΗΜΑ ΜΕ ΤΗ ΝΗΣΟ

Η Σ.Ε. των *Γεωγραφιών* ενημερώνει τους συνεργάτες και τις συνεργάτιδες του περιοδικού ότι από το τεύχος 17 συνεχίζουμε με τις εκδόσεις Νήσος (www.nissos.gr). Με την ευκαιρία αυτή θέλουμε να ευχαριστήσουμε θερμά τις Εκδόσεις Εξάντας, και ιδιαίτερα την κυρία Μάγδα Κοτζιά για την υποστήριξη της και τους συνεργάτες της Αλέξανδρο Πανούση και Λένα Φιλίππου για την άφογη συνεργασία που είχαμε αυτά τα χρόνια. Θέλουμε επίσης να ευχαριστήσουμε τους Πόλα Καπόλα και Μάκη Κουζέλη στις Εκδόσεις Νήσος, που αναλαμβάνουν να συνεχίσουν, σε δύσκολους οικονομικά καιρούς, την προσπάθεια που αρχίσαμε με τον Εξάντα.

Από το 2001 που κυκλοφόρησε το πρώτο τεύχος των *Γεωγραφιών* μέχρι σήμερα έχουν εκδοθεί 16 τεύχη και είναι ευκαιρία για έναν μικρό απολογισμό. Στο τμήμα «Γεωεπικαιρότητες», στην αρχή κάθε τεύχους, δημοσιεύτηκαν 32 κριτικά σχόλια σε θέματα της συγκυρίας, από τις πυρκαγιές, τη λειψυδρία, τα αυθαίρετα και τον χωροταξικό σχεδιασμό μέχρι τον πόλεμο στο Ιράκ, τους οικονομικούς μετανάστες, την υπεράσπιση των δημόσιων χώρων, την αναθεώρηση του Συντάγματος, τα Βαλκάνια και τη σημερινή οικονομική κρίση. Στο τμήμα «Επιστημονικά άρθρα» δημοσιεύτηκαν 108 άρθρα με μεγάλη ποικιλία θεμάτων, που κάλυψαν τους περισσότερους κλάδους της γεωγραφίας. Όλα τα άρθρα είχαν κριθεί από δύο τουλάχιστον κριτές, 38 απορρίφθηκαν ή οι συγγραφείς δεν επανήλθαν με διορθώσεις και 9 επιστράφηκαν χωρίς κρίση λόγω αντικειμένου ξένου προς τη θεματολογία του περιοδικού. Με την ευκαιρία αυτή θέλουμε να ευχαριστήσουμε τους επιστημονικούς κριτές των άρθρων του περιοδικού, 86 γυναίκες και 99 άνδρες, για τη συνεργασία τους.

Από τα 16 τεύχη τα 6 ήταν αφιερώματα: το 2 στη Γεωγραφική Εκπαίδευση, το 5 στην Ήπειρο, το 7 στην Αθήνα 2004: στα μονοπάτια της παγκοσμιοποίησης, το 10 είχε ένα μικρό αφιέρωμα στον David Harvey με αφορμή την επίσκεψή του στην Αθήνα, το 12 στη Μητροπολιτική Θεσσαλονίκη και το 13 στη Μετανάστευση και στον Αστικό Χώρο. Το αφιέρωμα στο τεύχος 12 έχει προκύψει από το υλικό του 1ου Συνεδρίου των Γεωγραφιών, που έγινε στη Θεσσαλονίκη στις 21-23 Οκτωβρίου 2005, με θέμα «Γεωγραφίες της Μητρόπολης: όψεις του φαινομένου στον ελληνικό χώρο», με 50 ανακοινώσεις σε 8 θεματικές περιοχές και προσκεκλημένο κύριο ομιλητή τον Edward Soja. Δημοσιεύτηκαν επίσης τρεις συνεντεύξεις, των Doreen Massey (τ. 1), David Harvey (τ. 10) και Guy Burgel (τ. 11).

Στο τμήμα «Επιστημονικές συναντήσεις και αντιπαραθέσεις» δημοσιεύτηκαν 37 συνεργασίες με παρουσιάσεις ελληνικών και διεθνών συνεδρίων, κριτικές σε συγκεκριμένες πολιτικές ανάπτυξης του χώρου και ανάπτυξη διαφωνιών σε γεωγραφικά θέματα. Στο τμήμα «Παρουσιάσεις ερευνητικών εργασιών και διατριβών» δημοσιεύτηκαν 38 έρευνες και διατριβές, στο «Βήμα των φοιτητών» 26 εργασίες και στις «Βιβλιοκριτικές» παρουσιάστηκαν 30 βιβλία, τα μισά περίπου ελληνικά. Συνολικά στα 16 τεύχη συνεργάστηκαν 347 επιστήμονες ως συγγραφείς (122 γυναίκες και 225 άνδρες) και 185 ως κριτές. Τέλος, τα 16 ωραία εξώφυλλα του περιοδικού επιμελήθηκε η Μαρία Βεϊπούλου, εκμεταλλευόμενη φωτογραφίες και σχέδια που της παρείχε ο Μύρων Μυριδής, μέλος της Σ.Ε.

Η Σ.Ε., με την ευκαιρία αλλαγής εκδότη, θα αξιολογήσει την πορεία του περιο-

δικού μέχρι σήμερα, θα ανανεωθεί και η ίδια και θα κάνει τις απαραίτητες αλλαγές στην οργάνωση και τη θεματολογία ώστε το περιοδικό να ανανεωθεί και να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα της οικονομικής κρίσης. Η γεωγραφία και εκείνοι/ες που ασχολούνται με αυτή, κυρίως η νέα γενιά γεωγράφων αποφοίτων από τα δύο τμήματα, έχουν να προσφέρουν πολλά και γι' αυτό χρειάζονται ένα επιστημονικό βήμα για την ανταλλαγή ιδεών. Αυτός είναι και ο λόγος που συνεχίζουμε.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

Κωστής Χατζημιχάλης

1. Robert D. Kaplan, «For Greece's Economy, Geography Was Destiny», *New York Times*, 25/4/2010.

2. Robert D. Kaplan (2002), *Φαντάσματα των Βαλκανίων*, Αθήνα: Ροές, και Robert D. Kaplan (2001), *Η επερχόμενη αναρχία*, Αθήνα: Ροές.

Στις 25/4/2010 οι *New York Times* δημοσίευσαν ένα άρθρο του Robert Kaplan με τίτλο: «Για την ελληνική οικονομία η γεωγραφία ήταν το πεπρωμένο».¹ Στο άρθρο αυτό ο Kaplan, αφού πει για το δημόσιο έλλειμμα, την αδιαφάνεια και τη διαφθορά με τα «φακελάκια» και τα «ρουσφέτια», καταλήγει ότι η βαθύτερη αιτία της κρίσης είναι η γεωγραφία, στην οποία δεν δίνεται η πρότερη προσοχή. Απ' ό,τι ξέρω, είναι η μοναδική αναφορά που γίνεται στη γεωγραφία ως αιτία της σημερινής κρίσης και θα μπορούσε να είναι καλοδεχούμενη αν δεν αφορούσε στη λάθος γεωγραφία. Αν δεν αναπαρήγε τα φθαρμένα επιχειρήματα του περιβαλλοντικού ντετερμινισμού και του κοινωνικού δαρβινισμού, παρουσιασμένα με μια λαϊκίστικη γεωγραφική προσέγγιση.

Δεν θα άξιζε τον κόπο να ασχοληθούμε με το κείμενο του Kaplan αν δεν ήταν αντιπροσωπευτικό μιας ανερχόμενης σχολής σκέψης στις ΗΠΑ η οποία επαναφέρει το ρεαλισμό της φυσικής γεωγραφίας στη γεωπολιτική. Ο Kaplan είναι γνωστός Αμερικανός δημοσιογράφος, συγγραφέας πληθώρας άρθρων για μεγάλες εφημερίδες και πολλών βιβλίων, μεταξύ των οποίων και τα μεταφρασμένα στα ελληνικά *Φαντάσματα των Βαλκανίων* και *Η επερχόμενη αναρχία*.² Παράλληλα, εργάζεται ως εταίρος στο Κέντρο για τη Νέα Αμερικανική Ασφάλεια (Center for a New American Security – CNAS), ένα συντηρητικό και με μεγάλη επιρροή ερευνητικό κέντρο για την αμερικανική ασφάλεια (διάβαζε ιμπεριαλιστική επέκταση), στο οποίο αναλύονται από πρώην στρατιωτικούς, διπλωμάτες, δημοσιογράφους και κρατικούς λειτουργούς οι «νέες παγκόσμιες απειλές» που αντιμετωπίζουν οι ΗΠΑ. Ο Kaplan έχει μεγάλη ικανότητα περιγραφής πολύπλοκων καταστάσεων με απλά και κατανοητά για τους Αμερικανούς επιχειρήματα. Έχει ταξιδέψει πολύ και έχει ζήσει εκτός ΗΠΑ για πολλά χρόνια. Το 2009 δημοσίευσε στο περιοδικό *Foreign Policy Magazine* το άρθρο «Η εκδίκηση της γεωγραφίας» («The Revenge of Geography»), μια κριτική στην αμερικανική εξωτερική πολιτική, την οποία θεωρεί ως μη ρεαλιστική γιατί δεν λαμβάνει υπόψη της τη γεωγραφία. Στο άρθρο εκείνο παρατηρεί σωστά ότι η παγκοσμιοποίηση, αντί να καταργεί, ενισχύει τη σημασία της γεωγραφίας. Αλλά η γεωγραφία για τον Kaplan είναι αυτή που καταλαβαίνει ένας απείδευτος Αμερικανός: η φυσική γεωγραφία και τα εδάφη, τα βουνά και οι ωκεανοί, και οι μόνες γεωγραφικές μεταβλητές γι' αυτόν είναι οι πόλεμοι και οι φυσικές καταστροφές. Από θεωρητική πλευρά τον απασχολούν μόνο οι γεωπολιτικές θεωρίες των Halford J. Mackinder και A. Thayer Mahan, κάνοντας και μια ιδιαίτερα προβληματική ανάγνωση του Fernand Braudel. Η «Εκδίκηση της γεωγραφίας» είναι μια χαρακτηριστική περίπτωση καλογραμμένου κειμέ-

νου που εντοπίζει ένα σοβαρό ζήτημα, την έλλειψη γεωγραφικής παιδείας και ενδιαφέροντος για το χώρο από τους Αμερικανούς πολιτικούς, αλλά το περιορίζει αποκλειστικά στον φυσικό γεωγραφικό χώρο. Ο Karlan γράφει: «... η σοφία του γεωγραφικού ντετερμινισμού αναγνωρίζει ότι οι σημαντικότερες συγκρούσεις της ανθρωπότητας δεν ήταν για κάποιες ιδέες αλλά για τον έλεγχο εδαφών» και καταλήγει με το αξίωμα του Mackinder ότι: «ο άνθρωπος αρχίζει κάτι, αλλά η φύση τον ελέγχει», άποψη εντελώς αντίθετη από τις αντίστοιχες του Braudel που επικαλείται. Όπως είναι γνωστό, ακολουθώντας τους Γάλλους «ποσιμπλιστές» γεωγράφους, που υποστήριζαν από τα τέλη του 19ου αιώνα ότι «η φύση μάς ορίζει το πλαίσιο, δίνει δυνατότητες [possibilités] και ο άνθρωπος ενεργεί», ο Braudel έβλεπε τη φυσική γεωγραφία ως υλική βάση, αλλά τον γεωγραφικό χώρο να παράγεται από την κοινωνία και ως εκ τούτου να αλλάζει απ' αυτήν.

Ο Karlan χρησιμοποιεί παρόμοια απλοϊκά, ντετερμινιστικά γεωγραφικά επιχειρήματα για να εξηγήσει τις αιτίες της ελληνικής οικονομικής κρίσης. Αρχίζει από τη θέση της Ελλάδας στην τομή των «υπανάπτυκτων κόσμων» της Μεσογείου και των Βαλκανίων που καθορίζουν το πεπρωμένο της. Συνεχίζει με την κακή ποιότητα των εδαφών, τα πολλά βουνά, τα αρνητικά ιστορικά κατάλοιπα του Βυζαντίου και της οθωμανικής κατάκτησης, τη μεγάλη γεωγραφική απόσταση από το «φυσικό» κέντρο της Ευρώπης του Καρλομάγνου (το Άαχεν της Γερμανίας) και τις πολιτισμικές διαφορές, για να υποστηρίξει στο τέλος ότι τα δεδομένα αυτά είχαν προδιαγράψει τη μοίρα της Ελλάδας να χρεοκοπήσει. Σημειώνει, βέβαια, ότι τα ίδια φυσικά γεωγραφικά δεδομένα στην αρχαιότητα επέτρεψαν τη μεγάλη ανάπτυξη του Ελληνισμού, αλλά στη σημερινή Ευρώπη η Ελλάδα βρίσκεται τοποθετημένη στο «... λάθος απώτατο όριο του οριενταλισμού». Και για να υποστηρίξει τη σημασία της φυσικής γεωγραφικής θέσης και της ιστορίας των αυτοκρατοριών, συνεχίζει φέρνοντας παραδείγματα από τη γρήγορη επανένταξη στη νεοφιλελεύθερη Ευρώπη των πρώην κομμουνιστικών κεντροευρωπαϊκών χωρών (Πολωνίας, Τσεχίας, Ουγγαρίας). Στο σχήμα αυτό η καθυστέρηση των βαλκανικών χωρών (Ρουμανίας, Βουλγαρίας, Αλβανίας, Ελλάδας) οφείλεται στην περιφερειακή γεωγραφική θέση τους και στο οθωμανικό παρελθόν. Ολοκληρώνει τα επιχειρήματά του με λίγα «καλά νέα»: η Ελλάδα θα έχει βοήθεια από την Ευρώπη και δεν θα χρεοκοπήσει, γιατί ελέγχει τις θάλασσες στην Α. Μεσόγειο και βρίσκεται θρησκευτικά και πολιτισμικά πολύ κοντά με τη Ρωσία, έναν μεγάλο ευρωπαϊκό παίκτη τον οποίο χρειάζονται οι Βρυξέλλες. Έτσι απλά.

Ο Karlan, υποστηρίζοντας ότι η σημερινή ελληνική οικονομική κρίση οφείλεται στο γεωγραφικό της πεπρωμένο και στις οθωμανικές κληρονομίες, επαναφέρει με αντίστροφο τρόπο τον αφορισμό του Fukuyama για το «τέλος της ιστορίας»: τώρα σημασία έχει μόνο η γεωγραφία. Κάποιες πλευρές της άποψης του Karlan μπορούν ίσως να γίνουν αποδεκτές, όπως η επανεισαγωγή της γεωγραφικής θέσης και των ιδιαιτεροτήτων κάθε χώρας. Έχει επίσης δίκιο ότι οι οικονομικές πολιτικές και οι διεθνείς σχέσεις δεν μπορούν να εφαρμοστούν σαν να υπήρχε ένας ενιαίος και ομοιόμορφος χώρος, στη μύτη ενός μολυβιού. Όμως γι' αυτόν και πολλούς άλλους η γεωγραφία έχει μόνο την απλή, υλική υπόσταση των σχολικών εγχειριδίων, οι γεωγραφικές σχέσεις έχουν υποβιβαστεί σε αποστάσεις και οι ιστορικές καταβολές αντιμετωπίζονται μοιρολατρικά, καθορίζοντας αμετάκλητα το πεπρωμένο. Και το σπουδαιότερο: ερμηνεύει ένα σύγχρονο δυναμικό κοινωνικό φαινόμενο με τους πλέον στατικούς όρους της φυσικής γεωγραφίας, εστιάζοντας αποκλειστικά σε τοπικούς παράγοντες και αδιαφορώντας για τις δυναμικές, εκμεταλλευτικές διεθνείς σχέσεις.

Επιχειρήματα σαν αυτά είναι πολύ διαδεδομένα στο σημερινό συντηρητικό κατεστημένο των ΗΠΑ. Ο γνωστός μας Jeffrey Sachs (2000: 1),³ στο ίδιο μήκος κύματος, απαντά στο ερώτημα της «τροπικής υπανάπτυξης», υποστηρίζοντας ότι: «... οι οικονομίες στις τροπικές ζώνες είναι παντού φτωχές, ενώ στις ήπιες και εύκρατες κλιματικές ζώνες γενι-

3. J. D. Sachs (2000), *Tropical Underdevelopment*, WP 57, Cambridge, MA: Center for International Development, Harvard University.

κά είναι πλούσιες. Και όταν στις εύκρατες ζώνες υπάρχουν θύλακες φτώχειας, η άμεση εξήγηση είναι δεκαετίες κομμουνιστικής κατοχής ή έντονη γεωγραφική απομόνωση».

Αιώνες αποικιοκρατίας, πολέμων, δημογραφικών ανατροπών, άστοχων παρεμβάσεων διεθνών οργανισμών και, το σημαντικότερο, άνισων όρων διεθνούς εμπορίου δεν αποτελούν «άμεσες εξηγήσεις» για τον υπεύθυνο της εφαρμογής του δόγματος «σοκ-ελεύθερη αγορά-κατάργηση κοινωνικών ασφαλίσεων» στη Λατινική Αμερική στη δεκαετία του 1980 και στη Ρωσία το 1990. Οι Sachs και Kaplan αναπαράγουν τα κυρίαρχα επιχειρήματα του φυσικού γεωγραφικού ντετερμινισμού του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, τα οποία υποστήριζαν την αποικιοκρατική επέκταση. Δεν είναι τυχαίο ότι και οι δύο στα κείμενά τους αναφέρονται στη γεωγράφο Ellen Churchill Semple,⁴ μαθήτρια του Ratzel, η οποία έγραφε το 1911: «... οι βόρειοι λαοί της Ευρώπης είναι ενεργητικοί, προνοητικοί, σοβαροί και σκεπτόμενοι. Οι Νοτιοευρωπαίοι είναι χαλαροί, σπάταλοι (εκτός αν βρεθούν στα δύσκολα), γκέι, συναισθηματικοί και δημιουργικοί. Όλες αυτές τις ποιότητες δεν τις έχουν οι νέγροι, κάτω από το φυλετικό ρήγμα της ζώνης του Ισημερινού» (σ. 620).

Ένας αιώνας έχει περάσει από τότε που κυκλοφόρησε το βιβλίο της Semple και οι αποκάλυπτα ρατσιστικές και ομοφοβικές της απόψεις επανέρχονται σήμερα με κομψότερο τρόπο μέσα από τις απόψεις του Kaplan. Απηχούν όμως και κάποια επιχειρήματα που ακούσαμε από τους Βορειοευρωπαίους φίλους μας πριν μερικούς μήνες. Δίνοντας έμφαση μόνο στους φυσικογεωγραφικούς παράγοντες στη διαδικασία της κοινωνικής και οικονομικής προόδου, ο Kaplan κατηγορεί τα θύματα για το πρόβλημά τους, ανάγει τα κοινωνικά προβλήματα στο στατικό γεωϊστορικό πεπρωμένο και σε τελική ανάλυση δικαιολογεί την «καλοκάγαθη» παρέμβαση μιας «ανώτερης εξωτερικής δύναμης», επειδή οι λαοί που κατοικούν στις προβληματικές γεωγραφικές ζώνες (π.χ. Ελλάδα, Νότια Ευρώπη, Αφρική) δεν είχαν/έχουν τις δυνατότητες να αναπτυχθούν μόνοι τους. Παλιά η «ανώτερη εξωτερική δύναμη» ήταν η ιμπεριαλιστική αποικιοκρατία, σήμερα είναι το ΔΝΤ, η ΕΚΤ και η διεθνής αναπτυξιακή βοήθεια.

Συνοψίζοντας την κριτική στην προβληματική έως απαράδεκτη ερμηνεία της ελληνικής οικονομικής κρίσης από τον Kaplan, υποστηρίζω ότι ναι, η γεωγραφία έχει το μερίδιό της στη σημερινή οικονομική κρίση, δεν είναι όμως η φυσική, απόλυτη γεωγραφία που επιβάλλει το υπόδειγμα του Kaplan. Η διεθνοποίηση της ελληνικής κρίσης και η μετατροπή της σε κρίση της Ευρωζώνης και του ευρώ θα αρκούσε για να αποδείξει πόσο έωλα είναι τα γεωγραφικά επιχειρήματα τύπου Kaplan. Συμπληρώνω όμως ότι για την κατανόηση της σημερινής κρίσης έχουν μεγάλη σημασία: 1) η γεωγραφία των άνισων και εκμεταλλευτικών οικονομικών σχέσεων στο εσωτερικό της Ε.Ε. και διεθνώς, 2) οι κλαδικά και γεωγραφικά άνισοι ρυθμοί κεφαλαιακής συσσώρευσης και οι γεωγραφικά άνισες επιδόσεις στον διεθνή ανταγωνισμό, 3) οι γεωγραφικά άνισες ρυθμίσεις στην αγορά εργασίας της Ε.Ε., η πλέον γεωγραφικά και τοπικά καθορισμένη ρύθμιση της αντίθεσης κεφαλαίου εργασίας, και, τέλος, 4) η ίδια η προβληματική λειτουργία του ευρώ, ενός νομίσματος χωρίς την κρατικογεωγραφική ρύθμιση μιας «εθνικής» κεντρικής τράπεζας, μια λειτουργία που έχει αφαιρέσει από τις αδύναμες χώρες τις δυνατότητες υποτίμησης χωρίς να τους παρέχει κανένα μηχανισμό υποστήριξης σε περιόδους κρίσης, όπως η σημερινή.

Το σπουδαιότερο όμως είναι ο γεωγραφικός εντοπισμός της κοινωνικής αντίστασης και των κοινωνικών αγώνων στη χώρα μας σε αυτή τη συγκυρία. Δεν έχουν προκαλέσει την κρίση, προσπαθούν να παλέψουν για την αποφυγή των δραματικών της επιπτώσεων. Οι κινητοποιήσεις στον ελλαδικό χώρο έχουν πια μια πανευρωπαϊκή σημασία και αυτή είναι μια κοινωνικογεωγραφική παράμετρος που σίγουρα ο κύριος Kaplan και οι φίλοι του ΔΝΤ δεν την είχαν σκεφτεί. Ας τους την κάνουμε πραγματικότητα λοιπόν.

4. Ellen Churchill Semple (1911), *Influences of Geographical Environment*, New York: H. Holtt.